

Наталія
Богданець-Білоskalенко

Науково-практичний внесок Якова Чепіги у психологію розвитку особистості дитини

Одним із напрямів наукового дослідження вченого, педагога, освітньо-культурного діяча початку ХХ ст. Якова Чепіги впродовж всієї педагогічної діяльності було вивчення психології і фізіології індивідуальності дитини. Психологічна концепція розвитку особистості дитини, вибудована Я. Чепігою, сприймається як цілісне внутрішнє «Я» — особистості, що враховує у взаємозв'язку спадкоємні задатки свого роду (біологічний чинник), самовираження у творчості, доступній дитині відповідно до її природних здібностей (самовиховання). Теоретичним підґрунтям розвитку особистості дитини вчений обрав психофізіологію і намагався у своїх лекціях, виступах перед студентами і вихователями, вчителями донести необхідність і важливість знань з фізіології і психології майбутнім педагогам. Про це засвідчує таке його звернення до педагогів: «Де б і за яких умов не прийшлося працювати дійсному педагогові — йому доводиться передусім зустрічатись і рахуватись із психофізичною природою дитини, рахуватись з її психологією» [5, с. 13]. Водночас учений застерігав, що сама собою психологія дитини не дає педагогові методів, програм та систем виховання, але вона є головною у визначенні ними мети виховання та навчання. У цьому сенсі вчений щоразу нагадував, наскільки важливі педагогу знання з психології: «Вислови і здобутки психології, — зазначав він, — цінні і важні; вони є результатом вічно творящої людської мислі, котра все витворила і знайшла не завдяки абстракційній праці, а конкретному

кандидат педагогічних наук
доцент Київського університету
імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна

вивченню об'єкта своєї творчості, свого думання, в духовному випадкові — дитини» [5, с. 13]. Педагог підкреслює, що на психологію треба дивитися як на складову і підґрунтя педагогічної науки, школи, а значить, і дитини, і учня, і навіть студента. Місце психології, за словами Я. Чепіги, «і в нижчій і вищій освіті; однаково вона важлива і потрібна учителю початкової школи і професорові вищих шкіл. Розуміння вбереже нас від помилок і кроків трагічних для нашого виховання» [5, с. 13].

Вибудовуючи психологічні засади виховної роботи з дітьми, учнями, особливе місце в ній учений відводить «образному мовленню» педагога, яке він називає «талісманом педагога». А Школу Я. Чепіга називав «храмом дитини», підносячи значення виховання і навчання до чогось святого, ідеального, де відповідне місце повинен займати і педагог на рівні митця, священика, який не має права на помилку. Він був переконаний, що в школі «немає місця ремісникові» [5, с. 14]. Педагог-учений, психолог радив учителям звертати увагу на індивідуальність кожної дитини, кожного учня, про що свідчать такі його слова: «перед зором учителя постає внутрішній, напружений стан дитини, який виявляється індивідуально в її поведінці, продиктованій природним станом дитячого організму. Організм дитини не можна ламати силою змушувати діяти всупереч волі дитини» [5, с. 15]. І тут же звертає увагу вчителя на необхідність психологічних знань: «Психологія — це стійке внутрішнє природне явище, тільки вихованням його можна спрямувати в духовну

міць людини. Школа й має обов'язок дати внутрішнім силам дитини засяяти всіма барвами високої душі людської» [5, с. 14].

На думку вченого, школа повинна поєднувати навчання й виховання такими способами, які б не порушували людську природу, а склали «найпожиточніші умови для всебічного розвитку людської душі, у згоді з психофізичною природою», спонукаючи дитину до творчого діяння і «самодіяльності духа» [5, с. 15]. Водночас учений спрямовує педагогів створити у школі всі умови для свободи дитини, її самовиховання. Він проголошує тезу: «вільний дух, який управляє психологією дитини, — ось та висока мета шкільного виховання, яке стане духовним путівником і в дорослому житті» [5, с. 15].

У психологічній концепції Я. Чепіги чільне місце відведено розвитку психічних процесів у дітей та їх впливу на прояви дитячої творчості у продуктивних видах діяльності, зокрема вплив уяви, уявлень на літературну й образотворчу діяльність дітей. Так, Я. Чепіга називає уяву стимулом активної дитячої творчості. За його словами, «уява — це складний процес загальної праці нашого духу» [5, с. 15]. З уявою міцно пов'язане пізнання довкілля, можливість якого забезпечується творчою природою дитини; його сприйманнями і відчуттями. Автор зазначає, що творча природа людини змушує психічними відчуттями і сприйманнями порівнювати, аналізувати, витворювати свої творчі ідеї, що усвідомлюються дитиною. «Відчуття, — зазначає учений, — коли воно перетворюється в пізнання, в ідею, не є абстрактним, а є складним психофізичним процесом людської свідомості» [5, с. 16]. Яків Чепіга переконаний, що «ця свідомість на основі сприймань і відчуттів підпадає загальному закону психофізичного життя організму і характеризується потягом до народження нових ідей, нових образів уяви та формуванню уявлень» [5, с. 16]. За його словами, «уявлення є результатом попереднього відчуттєвого сприймання, котре утворило глибокий слід у замковій корі і проклало собі річище в нервовій матерії» [5, с. 17]. Саме природна властивість сприймати і зберігати образи та об'єкти, зауважує він, сприяє свідомому розумінню сприйнятого. Таке свідоме сприймання довкілля, на його думку, започатковується в молодшому віці і функціонує впродовж усього життя. Проте найінтенсивніше свідоме сприймання дійсності відбувається в дитячому віці. Дослідник зазначає: «День дитини в масі приймань та їх впливів на душу рівний

місяцю життя дорослої людини» [5, с. 17]. При цьому, зауважує педагог, дитяча пам'ять фіксується «такою духовною міццю, що події дитинства зберігаються з однаковою якістю впродовж усього життя» [5, с. 17]. У цьому зв'язку Я. Чепіга як психолог вимагав будувати процес виховання і навчання дітей з урахуванням знань щодо психології розвитку дитини в різних видах діяльності. Адже всі складові дитячої психіки, всі психічні процеси утворюють, за словами Я. Чепіги, «могутнє джерело нових ідей, образів, впливів, уявлень; утворює імпульс звісних дій, вчинків, поведіння, асоційованих міцно з характером і напрямком міркування» [5, с. 18]. Саме під впливом асоційованих образів і думок, на переконання вченого, «моделюється активна платформа дитячої творчості», що реалізується у вільному комбінуванні дитиною своїх уявлень.

Свою психологічну платформу втілює Я. Чепіга в життя школи на матеріалі розвитку індивідуальної творчості учнів у таких видах мистецтв, як: література, образотворча діяльність (малювання, живопис, ліплення, вишивання тощо). На його переконання, саме ці види діяльності є найбільш сприятливими для впливу внутрішнього «Я» дитини. Автор зазначає, що коли «розглядаєш дитячі малюнки, ручної праці речі, виліплені непевною і незручною рукою дитини, але в котрих відбивається ясно витворена ідея, то уявляєш собі незвичайну силу духу людського, котра звіря — людину, невідьника стихій, обернула у володаря їх» [5, с. 18].

Яків Чепіга пов'язує вияви творчості дитини у взаємозв'язку з наполегливою виховною працею вчителя, який володіє такими методами навчання і стосунками з учнями, що останній відкривається перед педагогом з великою волею почуттів, від яких «чиста дитяча душа заблищить чарівними барвами» [5, с. 19]. Вчений вдається до порівняння: «Перед нашими очима розкриється скринька з самоцвітним камінням» таланту дитини, витвореного її уявою» [5, с. 19]. Одним із виявів дитячої творчості, що підлягала аналізу вченого, виступила література. Досліджуючи літературні заняття у школі Л. Толстого, де діти писали твори за змістом художньої літератури, Я. Чепіга доходить висновку, що «сила дитячої уяви незвичайна, коли дитину не обмежувати певними правилами, повчаннями, а дати волю у творенні образів», оскільки дитина не може обманювати, вона щира і правдива у своїй чистій, почуттєвій

красі, «змальовує кожний образ в ідеї вічної краси й гармонії» [5, с. 20]. «Для Толстого, — пише Я. Чепіга, — педагогіка не була покликанням, він як спостережливий психолог, натрапив на цілий ряд для нього нових ідей і думок, але на цьому і скінчив свою працю, не давши ґрунтовного і певного виводу» [5, с. 22]. Натомість, педагог Чепіга, старанно проаналізувавши літературні дослідження Л. Толстого, гіпотетично узагальнив цінні для психології школяра зразки радісної творчості дитини на основі вільної фантазії та вільного втручання вчителя. Чепіга дійшов своїх висновків: дитині треба дозволити писати так, як вона того бажає, однак, якщо вона виходить за межі художнього твору, вчитель повинен тактовно вказати на помилки. Водночас, педагог-дослідник застерігає учителів, що «далеко не завжди треба правити уявою дитини і не слід постійно педагогові втручатися в часи творіння» [5, с. 26]. Треба довіряти дітям у творчості, радить учений, вони, розсудливі й чутливі, ніколи не напишуть про неприємне і некорисне, бо «діти живуть з героями своїх повістей. Вони до всього підходять, суворо тримаючись правди» [5, с. 25]. Зауважимо, що і в цьому аспекті своєї психолого-педагогічної діяльності Чепіга не обмежує місця і ролі рідної мови в літературній творчості дітей. Він уважав, що описувати вільно й легко дитині буде тільки за умови, коли разом з образами пасивно з'являються «словесні ідеї і мови, що можливо для дітей тільки тоді, коли вживається в письмі їхня рідна мова» [5, с. 26]. Тобто, уяву можна розвинути тільки на слові, близькому і рідному дитині.

Аналізу вченого підлягала й образотворча діяльність дітей, зокрема малювання, оскільки цей вид доступний кожній дитині. Чепіга прискіпливо вивчав дитячі малюнки з наступним їх аналізом. Його цікавив зміст перших дитячих малюнків, на яких найпершим зображенням дітей було сонечко. Пояснюючи, чому саме діти звертаються до малювання сонечка, вчений розмірковує, що напевне діти інтуїтивно відчують його велику роль для життя планети, для рослини і людини на землі. І, водночас, спостережливий педагог зазначає, що сонечко, намальованих дітьми, ніколи не буває однакових, це тому, зауважує він, що через малюнок виражається індивідуальність творця, тобто кожна дитина самореалізується в малюнку. Чепіга дає поради дорослим: не потрібно від дитини вимагати старанного і майстерного малювання. Так само, як і в літературній

творчості, повинна переважати вільна уява дитини, «особливо, коли ми не будемо дуже вступати до її праці з своєю критикою» [5, с. 29]. Чепіга вважав, що малюванню слід приділяти належну увагу і в початкових класах школи, не можна до нього ставитись як до другорядного предмета. Чепіга радив учителям: «як ми письмом користуємося, коли викладаємо свої думки, так ми повинні володіти малюванням» [5, с. 30], тому діти також повинні вміти викладати свої думки в малюнках, у школі саме учень навчається яскраво уявляти те, що він пише або промовляє. Яків Чепіга, як педагог, ілюструє означену вимогу власним досвідом поєднання на уроці словесного навчання і малювання: «студіюючи метод словесного навчання, я живив поруч з письмом слів і малюнки речей, котрі вони означають. І от діти першої групи, вперше тримаючи в руках олівець, копіювали малюнки значно ліпше, ніж слова; потім із малюнками вони поводитись вільніше, ніж зі словами» [5, с. 30].

Педагог вказує на важливість малювання в загальній шкільній освіті тому, що, малюючи, дитина у своїй психіці тримає не символи, як, наприклад, слова, а речі, чітко і ясно уявляючи їх. Але для цього педагог-учений був переконаний у тому: щоб навчити дитину добре уявляти образи у процесі малювання, спочатку потрібно навчити її спостерігати, помічати і гостро фіксувати щось незвичайне, вразливе для дитини. Саме таким чином розвивається художнє почуття і потяг до всього красивого. Зазначимо, що вчений розглядає малювання як навчальний предмет в рамках творчої діяльності школяра, розвитку його уяви як кінцевого результату споглядання і спостережливості та відтворення дійсності в реальному малюнку. Він пише: «Малювання повинно з'явитись ілюстрацією думки, обернутись у засіб виразу міркувань, з'єднатись із самодіяльною творчістю, насолодою від ужитку зібраної енергії. Воно повинно збуджувати розум і сплітати свої приймання, ідеї в певні комбінації, примушуючи безупинно і побільшено працювати духовні сили дитини» [5, с. 33]. Я. Чепіга зазначає, що в малюванні дитина є справжнім творцем, вона удосконалюється, постійно шукаючи нових образів. Водночас малювання, як навчальна дисципліна, якщо вона поставлена не всупереч природі дитини, то стає «найліпшим способом самовиявлення душі», розвитку творчої уяви, самокритики, спостереження, зрештою, всебічного розвитку школяра. Серед інших видів

образотворчої діяльності Я. Чепіга аналізує ще й ліплення, аплікацію та ручну працю. При цьому зауважує, що малюванню слід навчати раніше, ніж ліплення чи ручна праця. Учений порівнює у своїй праці творчі процеси малювання і ліплення одного й того самого образу — корови. Ці порівняння є такими: «якщо взяти, на зразок, виліпити корову і намалювати корову: намалювати — означає застосувати різні лінії, точки тощо і додати різні деталі: траву, воду. І намалювати її такою, яку підказали різноманітні образи, а їх довелося вибирати, дещо критикуючи, внутрішньо дискутуючи. При виліплюванні, очевидно, теж працюють образи, і психіка так само гнучка й прискіплива до предмета творчості, але тут інша мета — корова повинна бути найбільш точною копією справжньої корови, яку дитина бачила в реальному житті». І продовжує далі: «ліплення є акт складніший, ніж малювання, і тут потрібне не тільки зорове спостереження; дитина спершу повинна розвинути в собі дотикальне почуття, пам'ять на ці відчуття і вміння викликати при зв'язних асоціативних зворушеннях разом із зоровими і дотикальними переживаннями» [5, с. 36]. Психологічні асоціації, здобуті при малюванні, зазначає автор, є ніби підготовчими до ліплення, яке теж є цікавим полем виховання творчості. Натомість, порівняно з іншими способами творчості, як наприклад, з літературою, в ліпленні відсутні образи поза реальними, тут навпаки «конкретика того чи того предмета, інакше дитина втратить основу ліплення і не зможе виконати завдання. Тому підказка (контроль) педагога, зауважує він, повинна бути постійно» [5, с. 36].

Після опанування прийомів малювання і ліплення учений радить переходити до вирізування і наклеювання, тобто до аплікації і витинання. Ці види образотворчої діяльності потребують більшої уваги і концентрації не тільки на кольорових тих чи тих предметів, але, найголовніше, на збереженні точних форм, підбираючи відповідно і папір для вирізування та ще й навичок володіння ножицями й ножем, що буде спонукати дитину до творчості [5, с. 38]. Якщо ж не буде творчості, дитина втратить цікавість — рушій позитивного в праці. При цьому вчений застерігає, що давати дитині готові малюнки, примушуючи вирізувати, не зовсім правильно, це не розвиває, а створює пасивність, притупляючи дитячу психіку. Отже, розвитку творчої індивідуальності дитини, за Я. Чепігою, сприяють продуктивні

види діяльності, стрижнем яких є створення дитиною свого власного образу світу, який вона сама відчула, сприйняла, запам'ятала, закарбувала в своїх уявленнях. Саме такий шлях убачав Чепіга у психічному розвитку творчої особистості дитини.

Відзначимо, що червоною ниткою в усіх психолого-педагогічних працях Я. Чепіги проходить ідея національного виховання дитини, її національної освіти. За його виразом: «кожного разу нам приходится константувати кінченість національної освіти та національного виховання» [5, с. 39]. Чим би не займалася дитина: літературою, малюванням, ліпленням, вирізуванням і наклеюванням — будь-яка творчість її душі відтворюватиме «образи з єдиного національного джерела, духовної спадщини свого рідного народу» [5, с. 39]. Автор підкреслює, що у процесі творчості розкривається національна приналежність дитини, вона є частиною українського національного генія — народу. При цьому Я. Чепіга вдається до образного порівняння: «Це так обов'язково, як те, що вода тече вниз, а сміття в ній випливає наверх, виповнюючи закон свого стану і змісту» [5, с. 39].

Розвиток усіх психічних процесів дитини вчений пов'язує з національною ідеєю, природою рідного краю. За його словами, кожне глибинне сприймання предметів, речей, картин рідної природи базується на психологізмі спостереження, які пам'ять фіксує чіткими образами, а завдання педагога — тільки «визволити» з пам'яті приховані, назбирані досвідом спостережень дитини образи, які спираються на попереднє життя в національному оточенні, на національному ґрунті. Отже, Чепіга покладав на педагога велику відповідальність у нелегкій, послідовній, творчій наполегливій праці допомогти дитині, не калічити її психіку, а дбати про щастя творчості в національному середовищі.

Яків Чепіга, як патріот своєї батьківщини, закликав учителів «всіляко сприймати і виявляти душевне ество, в якому проявляється український національний геній духу людського», і на цій підставі визначив головні завдання педагогів. Він писав: «Найвище завдання педагога і виховника – збудити і розвинути в молодому поколінні творчі сили, тоді тільки вони будуть правдивими служителями найвищих завдань життя. Тільки вихована й розвинена творчість нації забезпечує їй певний стан у різних людських відносинах, тільки творчий геній її,

вितворюючи світові високі цінності, виносить її на рівень інших націй, котрі вже досягли високої культури. Останні особливо торкаються нас, українців. У нас є минуле і нема людського сучасного. Ми живемо майбутнім, для якого і повинні працювати. Ми повинні готувати свій народ до кращого: виховувати в цьому напрямку його молоде покоління» [5, с. 19].

Детально проаналізувавши наукові думки та погляди Я. Чепіги на *формування і розвиток особистості дитини*, дійшли таких висновків:

- розвиток особистості дитини спирається на генетичну і спадкову основу, родинні та національні витоки;

- психологічний та фізичний розвиток особистості відбувається в нерозривній єдності на природних задатках кожної індивідуальності;

- важлива роль уяви і мислення покладеться на творчу самореалізацію дитини в літературному писанні, малюванні, ліпленні, вирізанні та наклеюванні тощо;

- висновки і результати розвитку особистості є фундаментом конкретної діяльності в дорослому житті людини;

- психологія повинна стати навчальним предметом як у школі, так і у вищому навчальному закладі.

Таким чином, науково-практичний, педагогічний внесок Я. Чепіги у психологію дитячої особистості охоплює кращі здобутки світової психологічної думки щодо вивчення вдосконалення природничої сутності української дитини, яка виховується на самотворчості і самодіяльності української нації. Його теорія і практика поєднувалися з систематичним проведенням експериментальної роботи в царині навчально-виховного змісту, що піддавалися математичним обчисленням методами експериментальної психології: спостереження, опитування, анкетування, експериментальні узагальнення результатів і впровадження їх у методики, педагогічну практику.

Психологічні погляди Я. Чепіги на дитину, розвиток її індивідуальності на основі природних даних та глибокого вивчення експериментальним шляхом психології дитини слугували теоретичними підвалинами його експериментальної педагогіки — педології, яка так само, як і педагогіка, була побудована на національному ґрунті. Саме розвиток і наукове розгалуження педології в результаті експериментів (спостереження, анкетування, вербальні форми тощо) сприяло злиттю педології з експериментальною педагогікою.

Неповторну особливість психолого-педагогічного ставлення вченого до дитини можна узагальнити таким чином:

- виділення індивіда з маси, з натовпу, з колективу — помітити людину, її Божественне призначення на землі, єдину і неповторну місію саме в цій нації, в просторовому окресленні добра і світла;

- давати волю, не забороняти дитині писати, малювати, ліпити та ін. так, як вона сама собі це уявляє; прищепити вже з ранніх літ відчуття краси, яку твориш саме ти, не хто інший; воля і свобода — поняття не зовсім тотожні; свобода — це в суспільстві, в законах держави, воля — більше, ніж свобода, воля — це духовні надра людської душі, яка черпає силу з могутнього духу Всесвіту, частинкою якого і є людина; якщо людина має культуру волі, яку в ній розбуджено, підкреслено вихованням, вона буде розуміти, що таке свобода і не причиняти незручностей у площині соціального, політичного, економічного, морально-естетичного співіснування з іншими індивідами;

- врахування рідного, місцевого, материнського у слові, пісні, вишиванці тощо, адже найважче випробування людина проходить завдяки тому, що в її психіці є маленький вогник рятуючої свічки національного тепла, найщирішої любові до всього доброго з дитячих літ.

Прискіпливі критики за життя Я. Чепіги (та й нині можливі) закидали йому ідеалізацію, відірваність від реалій життя, ненауковий підхід у питаннях педології і психології дитини. Подібні закиди підлягали дискусії. Яків Чепіга розглядав образ здорової дитини з її допитливим світоглядом. Для дітей хворих, з фізичними вадами, існували спеціальні методики навчання і виховання, до прикладу, методика Монтесорі, відома в усьому світі і яку підтримував, посилався у своїх працях Я. Чепіга.

Вважаємо за доцільне звернути увагу у творчому спадку великого вченого, педагога, психолога Я. Чепіги на його глибинне усвідомлення ролі однієї людини у могутній споруді суспільства, де єдина назва — національність, зв'язок якої у силі зв'язку з загальнолюдським. І так, як і психологічні самовияви в організмі однієї людини, що починається з дитини, так і українське, національне самоствердження не має межі, вони безкінечні, поєднані соціумом, сучасним і майбутнім. Але про яке майбутнє він писав? «Ми живемо майбутнім». Може, наше, сучасне, це уже і є те майбутнє, про яке мріяв

Я. Чепіга? Заглиблюючись у науково-педагогічні процеси початку ХХІ ст., ще не можна й досі дати однозначну відповідь. Безліч «чому?» кличе нас до нових пошуків і досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чепіга Я., *Моральне внушіння у справі виховання: [виховання дітей в сім'ї]*, «Світло» 1910, кн. 2, с. 20–33.

2. Чепіга Я., *Переймання*, «Путь просвещения» 1922, № 6, с. 124–135.

3. Чепіга Я., *Страх і кара та їх вплив на характер і волю дитини*, Київ 1923, 36 с.

4. Чепіга Я., *Увага і розумовий розвиток дитини*, «Світло» 1911, № 1, с. 20–33.

5. Чепіга Я., *Уява і мислительна творча діяльність дитини*, «Світло» 1914, кн. 9, с. 13–40.

